

Kékesi Zoltán

Séták az „idegen Babelben” – Szimbolikus topográfia és zsidóellenes politika Budapesten

1944-ben, a június 1-jei könyvnap előtt Marschalkó Lajos, a *Függetlenség* újságírója felment a budai Várba, ahol többek közt a sajtó- és a könyvkiadás március 19. után kinevezett államtitkár-kormánybiztosa, a *Függetlenség* szerkesztője, Kolosváry-Borcsa Mihály hivatala is működött. Ide érkeztek azok a jelentések, amelyeket egy április 30-i rendelet értelmében a könyvtáraknak kellett elkészíteniük a zsidónak tekintett szerzők állományukban lévő műveiről. A rendelet hatálya alá eső könyveket később be kellett szolgáltatni, hogy egy papírüzemben újrahasznosítás céljából bezúzzák azokat. A rendelet megjelenésekor Marschalkó azt jósolta, hogy hatására el fog tűnni a „zsidó irodalom [...] egész óriási betűtengere”, amely korábban azzal fenyegetett, hogy „végre elnyeli a magyar szellemet”.¹

Végignézve a könyvtárakból beérkező listákon, Marschalkó megtalálta a „fertőzés gócpontját”, a Fővárosi Könyvtárat, amely a betiltott szerzők könyveinek „legterjedelmesebb jegyzékét” állította össze. A Fővárosi Könyvtárat 1904-ben alapították és 1911-ben szervezték újjá a zsidó származású könyvtáros és marxista társadalomtudós Szabó Ervin vezetése alatt. „Az úgynevezett keresztény Budapesten, havi két pengőért”

□ Kékesi Zoltán történész, tudományos munkatárs, Centre for Collective Violence, Holocaust and Genocide Studies, University College London, email: z.kekesi@ucl.ac.uk

A tanulmány eredetileg *Tracing Their Steps. Symbolic Topography and Anti-Jewish Politics in Budapest* címmel jelent meg a *Yad Vashem Studies* 2018/2-es számában és a *Jad Vasem “Holocaust Research and the Spatial Turn”* című konferenciáján (2017. július 10–12.) elhangzott előadáson alapul. Ezúton is köszönöm a meghívást a konferencia szervezőinek, Guy Mironnak és Dan Michmannak, a szerkesztői észrevételeket David Silberklangnak, és nem utolsósorban a felkérést a *Targum* szerkesztőinek és Glässer Norbertnek, amivel lehetőséget biztosítottak a tanulmány magyar megjelenésére.

¹ Marschalkó Lajos: A magyar szellem felszabadítása. *Függetlenség*, 1944. április 30. 3.

– írta Marschalkó, bárki kikölcsönözhetette a „legfertőzőbb” irodalmat. Ráadásul a Fővárosi Könyvtár fiókkönyvtárain keresztül az egész várost behálózta. A listákat böngésző Marschalkó előtt hirtelen feltárult az egész város fertőzöttsége, az „idegen Bábel”, ahogy Budapestet nevezte,² a Vár alatt elterülő „elzsidósodott főváros”.³

- ▼ A Fővárosi Könyvtár
- ✿ A sajtó és kiadói kormánybiztos hivatala
- A Fővárosi Könyvtár fiókkönyvtárai

² Marschalkó Lajos: Magyar feltámadást! *Függetlenség*, 1944. április 9. 1.

³ Marschalkó Lajos: Mi kerül bele a nagy papírzúzó malomba? *Egyedül vagyunk*, 1944. június 2. 11.

Az újságíró beszámolóját a Várban tett látogatásáról és az ott talált dokumentumokról a *térbeli képzelet* jellegzetes színrevitelének tartom. A tudósítás a várost a zsidóság által megfertőzött térként írta le, és olyan térbeli képzeteket fogalmazott újra, amelyek régóta áthatották a magyarországi zsidóellenes közbeszédet. Tudjuk, hogy a „zsidó térfoglalás” fogalma a 20. század eleje óta a zsidóellenesség egyik központi sztereotípiája volt. Budapest állítólagos „elzsidósodottsága” legalább a 19. század végétől szintén fontos elemét képezte a modern antiszemita diszkurzusnak.⁴ Az antiszemiták szemében különösen Pest testesítette meg a modern nagyvárosiasságot és az azzal együtt járó állítólagos kulturális és morális hanyatlást, valamint az ezekért felelős „zsidó szellemet”. Ezzel szemben Budát a hagyományosabban „magyar” életmód és kultúra fellegvárának látták. Különösen a századfordulón neobarokk stílusban újjáépített Várat tartották a magyar múlt „autentikus” térbeli foglatának.

Marschalkó tehát elterjedt képzeteket feleltetett meg egy sajátos és sokak számára ismerős városi topográfiának, képzeletbeli térképnek, ahol a Fővárosi Könyvtár pesti épülete és helyi fiókkönyvtárai jelezték a „fertőzés” gócpontját és hatókörét.

Látogatását a budai Várban egyúttal a reveláció és a leleplezés pillanataként állította be. Azt sugallta, hogy az olvasók megszokott környezete mögött egy láthatatlan, de mindennapi folyamat zajlik: a város lassú „megfertőződése”, „szellemi elzsidósodása”. A tény, hogy mindeközben hivatalos dokumentumokra hivatkozott, az autoritás súlyát kölcsönözte szavainak. A Pestre nyíló kilátás mindezen felül olyan hatalmi pozíciót biztosított a szemlélő tekintetnek, amely a Vár térbeli elhelyezkedéséből, szimbolikus használatából és kormányzati központként betöltött szerepéből eredt.

Jelen tanulmány a térbeli képzelet hasonló színreviteleit vizsgálja, hogy ezeken keresztül rekonstruálja Budapest antiszemita topográfiáját. E topográfia szimbolikus megkülönböztetések mentén épült fel és egyes helyeknek sajátos jelentéseket tulajdonított. Azok a térbeli diszkurzusok, amelyek e topográfiát létrehozták, a Horthy-korszak elejére nyúlnak vissza, noha a Monarchia időszakában is voltak előzményeik.

⁴ A „zsidó térfoglalásról” lásd Gonda László: *A zsidóság Magyarországon 1526–1945*. Budapest: Századvég, 1992. 174. Az „elzsidósodott” Budapestről, lásd Vörös Kati: *Judapesti Buleváron*. *Médiakutató*, 2003/1., https://www.mediakutato.hu/cikk/2003_01_tavas/02_judapesti_bulevaron (letöltés ideje: 2022. november 1.).

Vizsgálatuk lehetővé teszi, hogy az 1944-es budapesti gettók körvonalait elhelyezzük a zsidóellenes városi képzelet „történeti térképén”. Végző soron e tanulmány célja az, hogy a budapesti gettósítás példáján keresztül megmutassa, hogy a zsidóellenes térpolitikák – részben legalábbis – magyarázhatók a városi terek kulturális-imaginatív konstrukciójából is.

Térbeli fordulat és holokausztkutatás

Köztudott, hogy Marschalkó várbeli látogatásának idejére a város gyors és mélyreható átalakuláson ment keresztül: a március 19-i német megszállás után nyilvános és magántereit egyaránt szegregálták. Május végére zsidó lakosait – néhány kijelölt helytől eltekintve – kizárták a szállodákból és éttermekből, fürdőkből, kávézókból és szórakozóhelyekről, színházakból és mozikból. Elsőként Buda nyilvános terei váltak „zsidómentessé”. Június elejére megszületett a mintegy 2800 kijelölt házból álló „szétszórt” gettó terve, amely május végéig írta elő Budapest zsidó lakosainak koncentrációját. Eközben a zsidó származású magyarokat országszerte gettókba tömörítették, ahonnan május közepén megindult tömeges deportálásuk. Budapesten az év végén került sor a két gettó felállítására, mindkettő a pesti oldalon, a város V. (ma XIII.) és VII. kerületében, az utóbbi a régi zsidónegyedben létesült.

A budapesti gettókról írt monográfiájában Tim Cole térbeli forradalomként írta le a gettósítás folyamatát. A gettósítás

„alkalom volt arra, hogy a törvényhozás eszközeivel visszafordítsák a történelmet. Olyan pillanat volt ez, amely többet jelentett, mint pusztán alkalmat arra, hogy a város »zsidóit« egy helyre gyűjtsék a deportálás megkönnyítése érdekében.”⁵

A gettósításban szerepet játszó tényezők elemzésekor Cole megkülönböztetett stratégiai, társadalmi-gazdasági és szimbolikus megfontolásokat. Annak oka például, hogy a város zsidó lakóit végül a pesti oldalon tömörítették, részben az volt, hogy Buda magas presztízsű negyedeit fel akarták szabadítani „árja” használatra. Amikor a Vörös Hadsereg kelet felől a főváros közelébe ért, Buda stratégiai jelentőségre is szert tett. A régi pesti zsidónegyed gettósítása azonban mindezeket túl szimbolikus jelentőséggel is bírta:

⁵ Cole, Tim: *Holocaust City: The Making of a Jewish Ghetto*. New York: Routledge, 2003. 91.

„úgy tekintettek erre, mint valamiféle végső aktusra, amely megfordítja az asszimiláció történetét, mégpedig azzal, hogy a pesti [és budai] zsidóságot visszaküldi a saját helyére – a város hagyományos zsidónegyedébe”.⁶

A budapesti gettók.

- | A "szétszórt" gettó
| az ötödik kerületben
- | A zárt gettó
| a hetedik kerületben

Jelen tanulmány ahhoz kíván hozzájárulni, hogy jobban megértsük Budapest „faji” újjászervezésének szimbolikus tényezőit, ezen keresztül pedig megmutassa, hogyan alkalmazhatók a térelméletek és térbeli módszerek a holokauszt kutatásában. A „térbeli fordulat” nyomán az utóbbi években számos kutató kezdte térbeli fogalmak segítségével vizsgálni a náci Németország politikai képzeteit és faji politikáját (így például az élettér fogalmát, illetve a gettókat és a koncentrációs táborokat), valamint az áldozatok megélt tapasztalatát. Térbeli értelmezések születtek továbbá a holokausztemlékezet topográfiairól is.⁷ A német zsidók térbeli tapasztalataira vonatkozó elemzésében Guy Miron a térelméleteken

⁶ Cole, 2003. 216–217.

⁷ Lásd különösen: Knowles, Anne Kelly – Cole, Tim – Giordano, Alberto (eds.): *Geographies of the Holocaust*. Bloomington: Indiana University Press, 2014, valamint Giaccaria, Paolo – Minca, Claudio (eds.): *Hitler's Geographies: The Spatialities of the Third Reich*. Chicago: The University of Chicago Press, 2016.

belül kétféle megközelítést különböztetett meg, és felvázolta, hogy ezek milyen lehetőségeket kínálnak a holokausztkutatás számára:

„Henri Lefebvre elmélete azt hangsúlyozza, hogy a hegemon hatalom által létrehozott tér hogyan alakítja »felülről lefelé« a neki alárendeltek életét. Ez a megközelítés a náci zsidóellenes rendelkezések térbeli aspektusának – a zsidóknak az »árjásított« terekből való kizárásának és az egyre zsugorodó zsidó terekbe történő elzárásának – elemzése során válhat hasznunkra. Ezzel szemben Michel de Certeau arra világított rá, hogy az egyének hogyan hozzák létre térbeli tapasztalataikat »alulról felfelé« annak révén, hogy a mindennapokban különféle *taktikákat* alkalmaznak. A hegemon hatalom *stratégiáival* szembeni egyéni taktikai küzdelmek Certeau-féle elemzését fogjuk alkalmazni annak vizsgálatakor, hogy a német zsidók mi módokon alakították megélt tereiket, szembemelve a náci rezsim egyre kiteljesedő zsidóellenes politikájával.”⁸

Tanulmányom az előbbi megközelítést alkalmazza, amennyiben azt vizsgálja, hogy a képzeletbeli topográfia milyen szerepet játszott „a hegemon hatalom által létrehozott tér” alakításában. A „fajilag” definiált tér kulturális előállítását elemezve ugyanakkor a „felülről lefelé” hozott térszervezési rendelkezések vizsgálatát kiegészíti Michel de Certeau tételével, amely szerint a városi teret a „talaj”, vagyis az utca szintjén hozzuk létre – nevezetesen lépésekkel.⁹ Ez a megközelítés abból indul ki, hogy az antiszemita városi sétálók voltak, és a városi tér képzeletét „alulról felfelé” hozták létre.

A terek előállítása egyúttal természetesen jellegzetesen időbeli jelenség. Repetíciós technikákat igényel, így például kulturális tradíciókat, építészeti mintázatokat, gyakorlatokat, a használat rituáléit. Ennek kapcsán tanulmányom a történelmi emlékezet ismétlődő artikulációit vizsgálja és azt állítja, hogy az antiszemita emlékezetnek fontos szerepe volt a „faji” terek konstrukciójában. Ennek alátámasztása érdekében a térbeli képzelet színrevitelének három történelmi pillanatát mutatom be: egyet-egyét az ellenforradalmi és a német megszállás utáni Budapest, valamint a háború utáni emigráció időszakából.

⁸ Miron, Guy: ‘Lately, Almost Constantly, Everything Seems Small to Me’: The Lived Space of German Jews under the Nazi Regime. *Jewish Social Studies*, 1 (2013). 121–149, itt: 123. DOI: <https://doi.org/10.2979/jewisocistud.20.1.121>

⁹ de Certeau, Michel: Séta a városban. (Fordította: Czifra Réka.) In: Blaskó Ágnes – Margit-házi Beja (szerk.): *Vizuális kommunikáció*. Budapest: Typotex, 2010. 363.

Hasonlóan időbeli jelenségek továbbá maguk a terek is. Ilyen időbeli mozzanat például Marschalkó fenti beszámolójában a városban terjedő „szellemi fertőzés”, az „élettér” náci fogalma esetében pedig a német tér jövőbeli kiterjedése. A tanulmányban ismertetett példák azt mutatják, hogy a szimbolikus topográfiák érzelmi ereje e két mozzanatból, az emlékezés (és emlékeztetés) visszatérő aktsaiból és az elképzelt tér belső, időbeli dinamikájából ered.

E tanulmányban Marschalkó Lajost (1903–1968) követem végig Budapest zsidóellenes terében, noha természetesen nem ő az egyetlen forrásom. Marschalkó egy kis ellenforradalmi lapban kezdte a pályáját Debrecenben, majd a *Hajdúföld* című, ekkor Kolosváry-Borcsa Mihály által szerkesztett újság, később pedig a budapesti *Függetlenség* munkatársa lett. A *Függetlenség* a Gömbös-féle kormányzati sajtó legfontosabb lapja volt (a Milotay István-féle *Új Magyarország* és az *Esti Újság* mellett), és Gömbös után Imrédyt, később pedig a Sztójay-kormányt támogatta.¹⁰ 1944-re – részben a sajtótörvények hatására – a legnagyobb példányszámban eladott napilap lett. A *Függetlenség*ben megjelent heti cikkei révén Marschalkó országosan is ismert újságíróvá vált, majd a háború után „az emigráció legszélsőségesebb és egyben legtermékenyebb antiszemita publicistája”-ként emlegették.¹¹ Müncheni otthonából haláláig írt az emigráció számos lapjába, elsősorban az általa szerkesztett, Londonban kiadott *Hídfele*-be. Egész pályája során a „faji Magyarország” elhivatott hirdetője és irodalmias stílusú népszerűsítője volt, akinek írásaiban az ellenforradalomtól az emigrációig végigkövethető a magyar antiszemita diszkurzus története.

Egymásba ágyazódó emlékek, városi topográfiák: 1918–1944–1964

Húsz évvel azelőtt, írta Marschalkó 1964-ben, március 19-én az EMKE kávéházban ült – előtte, az asztalon, egy kávé rummal. Ahogy kinézett az ablakon, látta, ahogy az SS-csapatok elhaladtak a Rákóczi úton, a Belváros és a Duna másik oldala, a kormányzó palotája felé. Ahogy „száll[t], gőzöl[gött] a kávé és a rum illata”, meglevenedtek a régi idők emlékei, és

¹⁰ A *Függetlenség*ről és a Gömbös-féle sajtóról lásd: Buzinkay Géza: *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig*. Budapest: Wolters Kluwer, 2016. 358.

¹¹ Stark Tamás: Nyilas írások 1945 után. *Történelmi Szemle*, 2000/3–4. 292.

képzeletében a környező utcákat a múlt figurái népesítették be. A Körút másik oldalán, a New York kávéházban ünnepelték 1918-ban „a zsidók” a „történelmi Magyarország” végét, állította. Az összeomlást szerinte a két „zsidó felkelés” készítette elő, az őszirózsás forradalom és a kommün.¹²

Az EMKE, ahol azon a vasárnap reggelen ült, a Körút és a Rákóczi út kereszteződésére nézett, és különleges helyet foglalt el a város topográfiájában. Ahogy ma is, a város VII. és VIII. kerületét a Rákóczi út választotta el egymástól, a Körút pedig a belső kerületek és a külső munkásnegyedek szimbolikus határát jelentette.

Szemközt az EMKÉ-vel, a Körút túloldalán, a Népszínház utca torolatánál állt a pesti kávéházkultúra egy másik fontos helyszíne, a Simplon. Míg a New York régóta az irodalmi modernség emblematikus helye volt, a Simplont a baloldali értelmiségiek találkozóhelyeként ismerték. Ide jártak többek között a szociáldemokrata vezetők, szerkesztők és újságírók a Szociáldemokrata Párt és a *Népszava* Népszínház és Conti (ma Tolnay) utcai irodáiból. A Conti utcában állt a börtön, ahonnan 1918-ban, a forradalom alatt kiszabadították a politikai foglyokat. A Conti utca környéke „vöröslámpás” negyedként is ismert volt, és a politikai felforgatás mellett sokak szemében a nagyváros erkölcsi züllöttségét jelképezte. Március 19-én, az akkori Tisza Kálmán (később Köztársaság) téren álló Városi Színház matinéjáról jövet Marschalkónak az EMKÉ-be menete hírhedt negyeden kellett áthaladnia (vagy meg kellett kerülnie, lefelé a Rákóczi úton).

A *Függetlenség* irodái, ahol Marschalkó dolgozott, a Simplonnal szemben, a Körút túloldalán, a Palotanegyed szélén álló Sajtópalotában voltak. Az akkori Bangha Béla (mai Krúdy Gyula) utcai otthonából¹³ (a Rabbiképző Intézettől alig egy-két saroknyira) munkába menet Marschalkó figyelemmel kísérhette az átellenben álló kávéház vendégeit. A baloldali és a Gömbös-, valamint Imrédy-párti sajtó egyazon városi térben, a Körút menti sajtónegyedben működött.

¹² Marschalkó Lajos: Az EMKE ablakából. *Hídő*, 1964. május 10. 4.

¹³ Lásd a Marschalkó Lajos elleni népbírósi eljárás iratait: Budapest Fővárosi Levéltár, 1949/89005.

Népszínház
és Conti utca

Dob utca

Nagykörút

EMKE kávéház

New York kávéház

Simplon kávéház

Szociáldemokrata Párt központja

Sajtópalota

Városi Színház

E topográfia másik pólusát az EMKE mögött, a Rákóczi út túloldalán, a VII. kerületben lévő zsidónegyed képezte. A korai 19. századtól fogva – Óbuda szerepét fokozatosan átvéve – ez volt a város zsidó közösségének központja. Noha idővel a város zsidó polgárai Budapest más kerületeibe is kirajzottak, a VII. kerület és különösen a Király utca–Dob utca–Dohány utca környéke maradt a rohamosan fejlődő nagyváros zsidó közösségi életének központja. A de-szegregáció és az asszimiláció ellenére továbbra is itt (és a város V. kerületében) volt a legmagasabb a zsidó lakosok aránya.¹⁴

¹⁴ Lásd Zeke Gyula: A budapesti zsidóság lakóhelyi szegregációja a tőkés modernizáció korszakában (1867–1941). In Lendvai L. Ferenc – Sohár Anikó – Horváth Pál (szerk.): *Hét évtized a hazai zsidóság életében. 1. kötet*. Budapest: MTA Filozófiai Intézet, 1990. 162–183; ill. Frojimovics, Kinga – Komoróczy, Géza – Pusztai, Viktória – Strbik, Andrea: *Jewish Budapest: Monuments, Rites, History*. Budapest: Central European University Press, 1999. 147. DOI: <https://doi.org/10.1515/9789633865200>

Az EMKÉ-ben ülve tehát Marschalkó a „zsidó” és a „vörös Budapest” metszéspontjában találta magát, és e két tér az antiszemita történeti képzeletben összekapcsolódott – mégpedig a forradalmak emlékezetén és a zsidó-kommunista mítoszon keresztül. Mint Marschalkó 1944-ben írta, 1918-ban és 1919-ben a „Conti és a Dob utca forradalmi elemei” árasztották el a fővárost.¹⁵

Az ellenforradalmi emlékezet központi jelentőséggel bírt a Horthy-rendszer számára és a kor Budapest-ellenességével is összekapcsolódott. Ismeretes, hogy 1919 végén, az új korszak szimbolikus nyitányakor a fővárosba vonuló Horthy „a nemzet megrontójának” nevezte Budapestet.¹⁶ Az ellenforradalmi emlékezetben a Budapest- és zsidóellenes érzelmek gyakran ugyanúgy összefonódtak, akár a zsidó- és kommunistaellenesség. Miközben a magyar zsidókat a kommunista eszmék „hordozóinak” állították be, Budapestben, az „elzsidósodott” városban a forradalom melegágyát látták. Ha visszatekintünk a forradalmakat követő évekre, jól megfigyelhető, hogyan formálta az ellenforradalmi emlékezet Budapest zsidóellenes topográfiáját.

Séta a forradalmi városban

1944-ben, a német megszállás alatt emlékezett meg az ország az 1919-es kommün 25. évfordulójáról. Sajtócikkek, rádióbeszéd, filmhíradók és utcai plakátok idézték fel a vörös terrort, és hozzájárultak az időszak háborús és zsidóellenes propagandájához. Ennek részeként jelent meg Marschalkó *Kik árulták el 1918-ban Magyarországot* című könyve is, amelyben felidézte a Horthy-korabeli antiszemita irodalom egyik kulcsdarabját, Tormay Cécile 1920-ban és 1922-ben két kötetben kiadott „naplóját”.

Tormay Cécile (1875–1937) a kor népszerű írója, a konzervatív nőmozgalom ismert tagja és a Horthy-rendszer szenvedélyes támogatója volt.¹⁷ Ellenforradalmi „naplójában” hatásos nyelvet teremtett a zsidókkal, a baloldallal, az „alsóbb” osztályokkal és Budapesttel szembeni indu-

¹⁵ Marschalkó Lajos: *Kik árulták el 1918-ban Magyarországot?* Budapest: Stádium, 1944. 80.

¹⁶ Lásd Hanebrink, Paul A.: *In Defense of Christian Hungary: Religion, Nationalism, and Antisemitism 1890–1944.* Ithaca – London: Cornell University Press, 2006. 77–78.

¹⁷ Tormay-ról lásd Jones, Gwennyth: Cécile Tormay: A Gentlewoman in the Graveyard of the Hunchbacks. In: Haynes, Rebecca – Rady, Martyn (eds.): *In the Shadow of Hitler: Personalities of the Right in Central and Eastern Europe.* London: I.B.Tauris, 2011. 105–120.

latok kifejezésére: a *Bujdosó könyv* túllépett a keresztény középosztály zsidóellenességének korábbi normáin és egy szélsőségesebb hangvétel megteremtéséhez járult hozzá.¹⁸ Ellenforradalmi naplója révén Tormay a kevés női szerzők egyike lett a kor antiszemita kánonjában.

A *Bujdosó könyv* szerint 1918. október 31-én Tormay a budai hegyekben lévő otthonából a Várhegyhez utazott, ahol átkelt az alagúton, amely Buda belső részeit a Lánchíd budai hídfőjével és a hídon keresztül Pesttel köti össze. Ahogy kilépett az alagútból, úgy érezte, mintha „a világ másik oldalán került[...] volna elő a hegy alól”.¹⁹ Míg Budán még érintetlen volt a mindennapi élet békéje, a Duna másik oldalát már hatalmába kerítette a forradalmi izgalom. „A Vérmezőnél, a Várhegy tövéen békésen gubbasztanak a földszintes házikók. Majd csak holnap, a reggeli kávénál fogják elolvasni az újságban azt, ami történt.”²⁰ Ahogy azonban a hídról Pest felé nézett, már látta a felkelt tömeget. Tormay lencséjén keresztül a felkelők öntudatlan, állati tömegként jelennek meg: „Az utca vége lökte az utca elejét. Egy óriástestű, sötét állat kúszott az aszfalton [...]”²¹

A napló viszolyogtató testi tapasztalatként beszéli el Tormay „alámerülését” a forradalmi városban. A forradalom a napló szerint „szennyvíz”, amely kilépett a város kanályaiból. A forradalom a város beteg, „émelygő gyomrából” buzog ki, hogy megfertőzze az utcákat. A forradalom áradás, amely a város sötét, visszataszító részeiből tör elő, a „mocskos szagú,” „szellőzetlen lakásokból” és a „dobutcai ghettoából”. A tömegben zsidó „arcok[at] és testek[et]” lehet látni. „Undorodtam lélegzeni és összehúztam magam, hogy elmenőben ne érjen hozzám senki.”²²

Ahogy az Astoriához ért, ahol a forradalmi vezetők beszéltek az összegyűltekhöz, Tormay ismét megpillantotta az amorf, „állatias” tömeget. A napló szerint a sokaság „a Rákóczi-úton át a külvárosokból bekúszó roppant állat,” amelynek „nyomában sáros, ragadós nyálka maradt a kövezeten”.²³ A kirakatokban meglátja a *Népszava* hirdetéseit: „Egyetlen éjszaka alatt bejött a szociáldemokraták újsága a Conti utcából a belső városba”, a „jámbor polgári üzletek” ablakába.²⁴ A forradalom átlépi

¹⁸ Lásd Bánki Éva: Lobogó sötétség. Tormay Cécile: *Bujdosó könyv. Múltunk*, 2008/2. 100.

¹⁹ Tormay Cécile: *Bujdosó könyv. 1. kötet*. Budapest: Singer & Wolfner: 1938. 24.

²⁰ Tormay, 1938, 24.

²¹ Tormay, 1938, 11.

²² Tormay, 1938, 19–20.

²³ Tormay, 1938, 22.

²⁴ Tormay, 1938, 15.

elemek” mozgását. Leírta az elárasztott utcák terjedő szagát és a tömegek nyomását. És végül az állati, amorf tömegnek zsidó arcot adott, az osztályalapú előítéleteket pedig zsidóellenességbe fordította át. Az antiszemita topográfia dinamikájának lényegi eleme volt továbbá, hogy a forradalmakat a „láthatatlan” „zsidó uralom” feltárulásának pillanataként mutatta be: „láthatóvá lett a láthatatlan város – írta. – Előjött a sötétből, hogy átvegye, amit titkon régen a magáénak tartott.”²⁸

Az „alsóbb” osztályokkal szembeni viszolygás áthelyezése a zsidóságra hozzásegítette olvasóit, hogy fenntartsák a „faji” közösség gondolatát és azt a hitet, hogy a baloldali eszmék és a forradalmi megmozdulások, ahogy írta, idegenek a „magyar fajtól”.²⁹ 1918-ban – idézte Marschalkó Tormayt – „egy idegen faj adta tudtul uralmát”.³⁰

Tormay „tanúságtételének” olvasása, idézése, újrakiadása Budapest e vízióját élesztette fel. 1944. június 24-én, amikor a város zsidó lakóit „csillagos házakba” kényszerítették, a rádióban részletek hangoztak el a naplókából, amelyek a bemondó szerint a „legmegrázóbban írták le a forradalmi eseményeket”. A napló június 20-án elhangzó részletéből kiderült, hogyan hajtott egy „zsidó népbiztos” autója a budai Várban az úrnapi körmenetbe, épp 25 esztendővel azelőtt.³¹ Tormay szimbolikusan lokalizált történetei segítettek mozgósítani a keresztény nyilvánosságot, mégpedig azzal, hogy a félmúlt emlékeit rávetítették a jelen térképére. Ahogy Marschalkó egy 1944 májusi rádióbeszédében fogalmazott: Budapesten „Tormay szavai kísértettek”.³²

Térpolitika és zsidóellenes topográfia

A Budapesttel kapcsolatos zsidóellenes képzeletnek az utcák mikrogeográfiájától kezdve a nemzet geopolitikai teréig különféle léptékei és rétegei voltak. Érdeemes e topográfia rétegeit egyenként is szemügyre venni.

Központi eleme kétségkívül a pesti zsidónegyed volt, amely az antiszemita képzelet számára a zsidó Budapest eredetpontját testesítette meg.

²⁸ Tormay, 1938, 19.

²⁹ Tormay, 1938, 25.

³⁰ Tormay, 1938, 182, ill. Marschalkó, 1944, 80.

³¹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, K-615, 334. csomó.

³² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, K-615, 333. csomó.

Noha történeti értelemben inkább Óbudát lehetne ilyen eredetpontnak tekinteni (amelynek természetesen a Horthy-korszakban is volt zsidó lakossága), a 19. század közepe óta valóban a pesti VII. kerület lett a város zsidóságának legjelentősebb központja, amely ráadásul a fejlődő, modern metropolisz szívében feküdt. Az 1944 végén itt felállított zárt gettó a zsidó emancipáció, társadalmi integráció és térbeli szétterjedés történelmi folyamatát volt hivatott visszafordítani.³³

A pesti zsidónegyed egyben az ellenforradalmi topográfiának is része volt, ami ugyancsak hozzájárult szimbolikus jelentőségéhez. Marschalkó és Tormay írásaiban a Dob és a Dohány utca a forradalom csatornáiként jelent meg, amelyek a város központjába vezettek. A gettó felállítása mintegy elvágta ezeket a képzeletbeli csatornákat. Az 1944-es zsidóellenes intézkedések bevezetésével egyidejűleg a szociáldemokrata pártot és a *Népszavát* is betiltották és számos vezetőjüket deportálták.

A zsidónegyed és a forradalom „csatornáit”

De a VII. kerületi zsidónegyed csupán egyik fele volt a zsidóellenes topográfiának. Míg a VII. és a VIII. kerületet a forradalmak melegágyának tekintették, az V. kerületi Lipótváros, a pénzügyi negyed és környéke testesítette meg a *Finanzjudentumot*. A 19. század közepe óta ez a kerület lett számos zsidó nagyiparosnak és bankárnak, német nyelvű család-

³³ Lásd Cole, 2003, 216. Alighanem véletlen egybeesés ugyanakkor, hogy éppen Óbudán állították fel az 1944 végi deportálások egyik gyűjtőtáborát.

doknak az otthona, akik az emancipáció és az első világháború közötti évtizedek során mindinkább asszimilálódtak és integrálódtak a magyar elitbe.³⁴ 1944 végén, a VII. kerületi zárt gettó mellett a helyi hatóságok köztudomásúan felállítottak egy második, „nemzetközi gettót” is, amely az Újlipótváros területén lévő kijelölt házakból állt. Az Újlipótváros eredetileg a Lipótváros kiterjesztéseként, az V. kerület részeként épült, és nagyrészt asszimilált értelmiségi lakóiról és progresszív nagyvárosi kultúrájáról volt ismert.³⁵

Ez a kettős topográfia, amelynek egyik központja a VII., a másik az V. kerületben volt, az antiszemita konspirációelméletek bináris logikáját tükrözte (Keletet és Nyugatot, kommunizmust és kapitalizmust), és Budapestet a zsidó „világuralom” két pólusa elleni képzeletbeli harctérre változtatta.

Pest és Buda szembeállítása képezte a zsidóellenes topográfia egy további rétegét. Az antiszemita szemében az egész „keresztény főváros” fertőzött volt, de Pest volt a „rés”, amin keresztül a zsidóság „beözönlött”, ahogyan Bosnyák Zoltán megjegyezte,³⁶ aki ekkor, 1944-ben az ún. Zsidókérdést Kutató Magyar Intézet igazgatója és Endre László belügyminisztériumi stábjának tagja volt.³⁷ Szemben Pesttel, a modern és kozmopolita nagyváros központjával, Bosnyák szerint Buda a keresztény magyarok „oázisa”,³⁸ ahogy korábbi, *Fővárosunk elzsidósodása* című könyvében írta:

„Köztudomású, hogy a főváros Duna-jobbparti részét sokkal kisebb mértékben érintette a zsidó megszállás, mint a balparti területeket. Talán a számukra idegen és érthetetlen történelmi múlt emlékei, a hagyományokkal átítatott légkör, vagy a nyüzsgéstől, zsúfoltságtól, tolongástól hangos zsidó városrész hiánya tartotta őket távol.”³⁹

A zsidó származásúaknak a budai Várral szembeni állítólagos idegenkedése Bosnyák szemében a nemzettel szembeni idegenségüknek volt a fokmérője. Budát olyan helyként mutatta be, amely ellenpontja volt a modern Pestnek, és ahonnan Budapest mint „magyar” és „keresztény”

³⁴ Lásd Zeke, 1990, 174, ill. Frojimovics et al., 1999. 321–322.

³⁵ Lásd: Frojimovics et al., 1999, 337–338.

³⁶ Bosnyák Zoltán: A budapesti gettó múltja és jelene. *Függetlenség*, 1944. április 23. 7.

³⁷ Lásd: Paksa Rudolf: Zsidókérdéskutató Magyar Intézet, avagy a „tudományos antiszemitizmus” Magyarországon. *Múltunk*, 2018/1. 4–49.

³⁸ Bosnyák Zoltán: *Fővárosunk elzsidósodása*. Budapest: Held János, 1935. 23.

³⁹ Bosnyák, 1935. 22.

főváros feltámasztható. Buda ilyen szemlélete legalábbis részleges magyarázatot nyújtja annak, hogy miért Buda nyilvános terei váltak elsőként „zsidómentessé”, és miért Pesten tömörítették a város zsidónak tekintett lakosait.

Buda és Pest szembeállítása Budapest és a vidék szembeállítását is leképezte. A nagyváros-ellenesség és a zsidóellenesség már a 19. század vége óta összekapcsolódott, és az első világháború alatt és után egyre inkább meghatározta, hogyan tekintettek a kortársak a fővárosra.⁴⁰ A városellenesség képviselői Magyarországon és máshol is kárhoztatták a hagyományos értékek és életformák felbomlását, amiért a modern életmódot és a kulturális-etnikai keveredést tették felelőssé. A nagy városi központokra sokfelé úgy tekintettek, mint amelyek elidegenedtek a nemzettől. Az olyan városokat, mint Budapest, Berlin vagy New York, amelyeknek jelentős zsidó lakossága is volt (és ahol a zsidó lakosság jelentősen hozzájárult a modern nagyváros kifejlődéséhez), előszeretettel bélyegezték meg „elzsidósodottságuk” okán.

Budapest szimbolikus topográfiájának a város fővárosi státusza miatt természetesen különös jelentősége volt. A nemzettel kapcsolatos térbeli képzetek a városon belüli téropolitikának is központi elemeit jelentették. Budapest – írta Bosnyák – „a nagy magyar birodalom fővárosa” kell legyen.⁴¹ Budapest mint a zsidó „uralom” által „felszabadított” etnikai-magyar tér szorosan összekapcsolódott a kor revizionizmusával:

„Budapest az egész közép-dunai medencének nagy vonzerejű, természetes középpontja, széttéphetetlen szálakkal fűzi magához a nagy magyar birodalom különböző vidékeit. Ezt a történelemtől és természettől kijelölt felbecsülhetetlen jelentőségű szerepet a magyarság érdekeinek és céljainak megfelelően csak egy minden vércseppjében és minden idegszálában magyar Budapest tudja betölteni.”⁴²

Budapest „faji” „megtisztításának” programja és Nagy-Magyarország jövőbeli helyreállítása tehát egybekapcsolódott a kor antiszemita képzetében.

Mindezek a szimbolikus-térbeli rétegek összefüggtek: a kerületek topográfiája, Buda és Pest, illetőleg Budapest és a vidék szembeállítása,

⁴⁰ Lásd Bihari Péter: *Lövészárkok a hátszágban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországon*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2008. 57–66.

⁴¹ Bosnyák, 1935, 64.

⁴² Bosnyák, 1935, 64.

a jövőbeli magyar birodalom tere, a nemzetközi *Finanzjudentum* és a „zsidókommunizmus” stb. Ezek együtt alkották azt az elképzelt teret, amelyben a zsidóellenes térpolitika Budapesten alakot öltött.

A zsidóellenes térbeli percepció azonban már az utcák mikroszintjén megképződött. A szimbolikus topográfiák rétegei alatt ott volt a mindennapok társadalmi tere: a közlekedés, a fogyasztás, a kikapcsolódás stb. terei, amelyekben a városi élet legkisebb részletei is jelentőségre tettek szert. A város lakóinak testi és kulturális jellegzetességei,

„arculata, modora, magatartása, életmódja, erkölcsi, szokásai, sok helyütt az utcák külső képe, a felírások, cégtáblák, a járókelők beszédstílusa, mind megannyi kétségtelen bizonyítéka Budapest mélyreható judaizálódásának”

írta Bosnyák.⁴³ Az olvasóknak azonban meg kellett *tanulniuk* olvasni ezeket a jeleket:

„Azoknak persze, akik évtizedek óta benne élnek, vagy éppen beleszülettek ebbe a környezetbe, aligha tűnik fel, hogy egy, a lelkiüktől egészen idegen, távoli világban töltik életüket.”⁴⁴

Ahogy maga a város, a magyar „lélek” is elidegenedett a „nemzettől”, és fel kellett ébrednie, hogy meglássa maga körül a zsidó „hódítás” jeleit. Meg kellett továbbá tanulnia azt is, hogy *elképzelve* a várost a zsidók nélkül:

„A főváros nemzsidó néprétegei annyira megszokták már ezt az idegen arcú, idegen erkölcsű, idegen vérű külön világot, hogy Budapestet talán el sem tudják képzelni nélküle.”⁴⁵

1944-ben, a német megszállás után, a „zsidókérdés megoldásának” távlata felerősítette a zsidóellenesség megnyilvánulásait és segített artikulálni a materiális és szimbolikus tulajdon iránti vágyat. Április elején, amikor a zsidó származású budapestieknek először kellett tömegesen elhagyniuk lakásaikat, egy sajtócikk képzeletbeli sétára hívta olvasóit a jövő Budapestjén. A cikk arra hívta fel az olvasókat, hogy *elképzelve* nek valamit, amire akkor, ahogy Tim Cole megmutatta, még nem voltak

⁴³ Bosnyák. 1935, 19.

⁴⁴ Bosnyák. 1935, 20.

⁴⁵ Bosnyák. 1935, 25.

hivatalos tervek, de hirtelen úgy tűnt, hogy már a közeli, kézzelfogható jövőben megvalósulhat.

A cikk az olvasó első, képzeletbeli találkozását írta le a zsidók nélküli várossal: a meglepetés, a hirtelen felismerés, a megkönnyebbülés és az öröm állapotát. „Az első órákban igazán nem tudtad, mi az, amit e város arculatán hirtelen oly furcsának [...] találsz.” A nagyvárosi forgalom „torlódott, hömpölygött, áradt”, mint egyébként bármikor, „mégis, hirtelen más karaktert kapott Budapest. Igen, ez a helyes kifejezés: vidékivé változott, abban az értelemben, hogy magyarabbnak érezted. [...] Minden lármája ellenére is halkabbnak, tisztábbnak, rokonabbnak.” A városi élet zajlott tovább, de valami „egyszeriben eltűnt utcáiról, kávéházaiból, éttermeinek asztala mellől, sőt még espressoiból [...] is [...]. A zsidók hiányoztak. [...] Egész nap ámultál, hogy ez a város a tiéd.”⁴⁶

Elkövetői emlékezet és migráns topográfia

1964-ben, egy müncheni „DP-lakótelepen”⁴⁷ Marschalkó felidézte a húsz évvel korábbi március 19-ét. Ahogy belépett az EMKÉ-be, az asztaloknál nem ült senki, noha a kávézó egyébként tele volt zsidó vendégekkel. „Az igazi megszállók tehát kiürítették az EMKÉ-t” – jegyezte meg a főpincérnek, a zsidó vendégekre utalva, miközben a német csapatok a Rákóczi úton elhaladtak az EMKE mellett, a Belváros felé.

A zsidó távollét e képének egy sor, egymásba kapcsolódó jelentése volt. Az elejtett megjegyzés a „rettegő zsidó” megszégyenítő képét volt hivatott megerősíteni, a magyar zsidóság katasztrófájának egy sorsdöntő pillanata kapcsán. Március 19-e kontextusában a régi sztereotípiák arra is alkalmasak voltak, hogy a megszállás szégyenét áthelyezze a nemzetről a nemzet „másikára”: „nekünk – tette hozzá Marschalkó – nincs mitől félnünk”. Benne volt ebben az egykori privilegizáltság nosztalgikus felidézése is, az emigráció idején, a München-széli „DP-lakótelepen”. És egyben kegyetlen megerősítése a vágnak, amely magát az üldözést fűtötte: „Most majd elviszik az EMKE kávéház törzsvendégeit, hogy megtanítsák őket dolgozni. Most majd talán az ország is megszabadul igazi elnyomóitól [...]” A zsidók hiányának képe egyben vágyteljesítő

⁴⁶ Peregrinus: Budapest – zsidók nélkül. *Az ország*, 1944. április 8. 16.

⁴⁷ Marschalkó Lajos: Ének a búzavirágról. *Hídő*, 1956. szeptember 25. 1.

fantázia is volt, amely a vészkorszakot túlélő, jelentős magyar zsidóság ellen irányult, amelynek a háború utáni Budapest volt az otthona.

A fentiekhez egy további jelentésréteg is adódik, mégpedig az „emlékezésbe ágyazott emlékezés” révén. Ahogy Marschalkó elhelyezkedett az üres kávéház egyik ablak melletti asztalánál, ahonnan jól látta az elhaladó csapatokat, felidézte, hogyan ünnepelték (állítólag) "a zsidók" az összeomlást 1918-ban a Körút túloldalán, a New York kávéházban. A zsidó vendégek hiánya az EMKE-ben ennek az egykori (állítólagos) zsidó „diadalnak” az ellenképe, történelmi „elégtétel”.

Ahogy a bevonuló németeket nézte az elhagyott kávéházban, Marschalkó előtt felmerült – így emlékezett – egy kép, „magyar halottak, szabadsághősök” „árnyaié”, akik meghaltak „a nemzeti és szocialista forradalomért”, és most ott meneteltek az SS-katonák mögött. A feltámadt hősök élén Istóczy Győző, a korai antiszemita mozgalom vezetője haladt, akit a kor antiszemitái elődként tiszteltek.⁴⁸ Marschalkó auditív hallucinációjában az egykori vezető hangja nyomja el a zsidó Budapest városi zajait: „Az EMKE kávéházban most nem a Lipót-város és a Király-utca dámáinak hangja hallatszik, hanem az Istóczy Győzőé [...] a magyar vátesz hangja 1883-ból: mi magyarok tehát ténylegesen meghódított néppé lettünk, nem ugyan fegyverrel, hanem [...] a zsidó nép kezében összefutó érdekszálak [...] által.”⁴⁹ Itt lehet tetten érni az EMKE felidézett terének emocionális dinamikáját: a zsidó jelenlét helyét egy autentikusan „magyar” múlt foglalja el. A „nagy előd” hangja, amint feltárja az igazságot a zsidó „térfoglalásról”, egyben visszaköveteli a(z el-múlt, 1944-es) jelen terét.

A zsidó távollét felidézése ugyanakkor nem pusztán a múltról szólt, hanem a jelenre, az 1960-as évekre is reagált. A szerzői jegyzet szerint a cikk kéretlen tanúságtétel volt az 1964/65-ben zajló Krumej–Hunsche-perben. Otto Hunsche és Hermann Krumej Eichmann budapesti kommandójának tagjai voltak, és részt vettek a magyar zsidóság tömeges deportálásában. Marschalkó cikke a per kapcsán megjegyzi, hogy „50 magyarországi hamis tanú van beidézve”. Magyar zsidók valóban tanúskodtak a perben: a vallomások egy részét Magyarországon, egy részét máshol külföldön rögzítették, és voltak, akik személyesen tanúskodtak Frankfurt

⁴⁸ Lásd Bosnyák Zoltán: *Istóczy Győző élete és küzdelmei*. Budapest: Egyesült Keresztény Nemzeti Liga, 1940; ill. Marschalkó Lajos: *Tiszaeszlár. A magyar fajvédelem hőskora*. Debrecen: Magyar Nemzeti Könyv- és Lapkiadó Vállalat, 1943.

⁴⁹ Marschalkó Lajos: Az EMKE ablakából. *Hídfő*, 1964. május 10. 4.

am Mainban.⁵⁰ E tanúvallomások a holokauszttal kapcsolatos dokumentumok, emlékek, tudás nemzetközi körforgásának részeivé váltak.

Az elképzelt zsidó távollét így a zsidó hangok háború utáni jelenlétére, szűkebben pedig a „második Eichmann-perre” is reagált, ahogy Marschalkó a Krumej–Hunsche-pert nevezte. Tágabban a háború utáni antiszemita-ellenes közmegegyezésre utalt (akármilyen törekeny is volt), az elkövetőkkel szembeni számonkérésre (akármilyen korlátozott is volt), az (új)fasizmus kiszorítására a háború utáni élet peremére és a holokauszt ekkor alakot öltő emlékezetkultúrájára, amely az 1961-es jeruzsálemi Eichmann-per nyomán a túlélők hangját állította a közép-pontba.⁵¹ Valóban, Marschalkó hangja marginális volt: nem pusztán München, hanem általában a háború utáni nyilvánosság pereméről írt, amelyben egyre nagyobb figyelem jutott a népiirtás zsidó túlélőinek.

Marschalkó „látomása” a halott mártírok menetéről a fasiszta halotti kultuszok egy kései változatát jelentette.⁵² Ez a „látomás” a kollaboráció hatásos képét kínálta fel – olyat, amely a „magyar halottakban” megtestesülő nemzeti múltat a megszállók oldalára állította. A „magyar halottak”-at egyben azért idézte meg, hogy mintegy a két egykori SS mellett tanúskodjanak, akiket úgy állított be, mint Magyarország a „zsidó uralom” alóli felszabadítóit. „Látomása” a tudatos ellenképe volt annak, amit az Eichmann-per főügyésze annak idején a „holokauszt tanúi menetének” nevezett, utalva a per során megszólaló több mint száz túlélő tanúra.⁵³

Marschalkó olvasói, az emigráns magyar közösségek körében az 1945 előtti Magyarország egyes helyszínei sajátos, sokszor személyes emlékekkel egybekötött jelentéssel bírtak. A háború előtti és alatti EMKE számokra – ahogy Marschalkó számára is – része volt az elvesztett hazának, és a zsidó tulajdonú kávéház emléke, sok minden más mellett, nosztalgiát is hordozott. Az elvesztett haza képe paradox módon a nagyvárosi kultúra helyeit is magában foglalta, amelyek elválaszthatatlanok voltak a zsidóságtól. Az EMKE a cigányzenészeiről is ismert volt, akikre üldözöttségük ellenére éppolyan nosztalgiával emlékeztek, mint a „gondtalan”

⁵⁰ Lásd *Népszabadság*, 1964. május 27. 4; május 28. 2; július 7. 4–5; október 2. 4; *Népszava*, 1964. október 22. 5.

⁵¹ Ez utóbbiról lásd: Wieviorka, Annette: *The Era of the Witness*. Ithaca: Cornell University Press, 2006.

⁵² Ezekről lásd: Neocleous, Mark: *The Monstrous and the Dead*. Cardiff: The University of Wales Press, 2005. 7–112.

⁵³ Lásd Segev, Tom: *The Seventh Million: The Israelis and the Holocaust*. New York: Farrar, Straus and Giroux, 1993. 350.

budapesti élet egyéb jellegzetességeire: „Egy város meghal. Egy város búcsúzik. Soha sem ismerünk már rád többé, gondtalan, virágos, cigányos, vicces, léha Budapest!” – írta Argentínában az összeomlásról 1952-ben megjelent memoárjában Marschalkó.⁵⁴ Az emigráns nosztalgia sajátos módon éppúgy magába foglalta a „faji Magyarország” és egy „magyar Budapest” vágyképét, mint e vágykép áldozatait, zsidókat és romákat, akiket privilégiumaikkal együtt veszítettek el.

Néhány módszertani következtetés

E tanulmányban azt a szimbolikus topográfiát rekonstruáltam, amely meghatározta Budapest zsidóellenes percepcióját. A kor néhány ismert antiszemita szerzőjének írásain keresztül a „faji” tér kulturális-diszkurzív konstrukcióját vizsgáltam, hogy feltárjam azokat a szimbolikus szempontokat, amelyek hozzájárultak az 1944-es antiszemita térpolitikához. Záratként szeretnék összefoglalni néhány általánosítható következtetést, amelyek mint remélem, a holokausztkutatás egyéb területein is hasznosíthatók.

Ebben a tanulmányban azt állítottam, hogy a „zsidó terek” lokalizálása, elképzelése, kialakítása és lehatárolása részben szimbolikus topográfián alapult. E topográfiák viszonylag hosszú távú kulturális folyamatok termékei voltak, és ezért nem érthetők meg a helyi kultúra történetének ismerete nélkül. A helyi zsidóellenes képzelet „történeti térképei” tehát segíthetnek abban, hogy jobban megértsük a náci térpolitikát.

Budapest esetében a szimbolikus topográfia leírásához különböző rétegeket és léptékeket kellett figyelembe venni. A szimbolikus dimenziók ugyanakkor összekapcsolódtak a mindennapi élet mikrotereivel, és a városi észlelés „faji” kategóriái „alulról”, az utcai észlelés szintjén is definiálódtak. Valóban, sok esetben az antiszemiták is városi sétálóként (*flâneur*ként) viselkedtek. Nem érdemes tehát a holokauszt tereinek elemzését az üldözöttek megélt tapasztalatának vizsgálatára szűkíteni csupán.

Térbeli képzetek is hozzájárultak ahhoz, hogy a nyilvánosság „faji” fogalmak mentén lássa saját környezetét. Zsidó térként látni és zsidók nélkül elképzelni a várost korántsem volt természetes vagy magától

⁵⁴ Marschalkó Lajos: *Vörös vihar*. San Francisco: Hídfe, 1984. 146.

értetődő, hanem olyasmi, amit el kellett sajátítani. Noha a helyi észlelést a zsidó „uralom” és „térfoglalás” általánosabb képzetek keretezték, ezeket az elvont fogalmakat a helyi topográfiák tették megfoghatóbbá és átélhetőbbé.

A „zsidó terek” lokalizálásán túlmenően a zsidóellenes diszkurzus dinamikus topográfiákat hozott létre. A szimbolikus topográfiák érzelmi potenciálja nagymértékben e dinamikából eredt. A zsidóellenes képzetekben a zsidó terek megkettőződtek, elszaporodtak, egymásra vetültek, ismétlődtek, határokat léptek át, kiáradtak, fertőztek és eluralkodtak. Ahelyett hogy szilárd topográfiákká álltak volna össze, az ilyen terek a le- és körülhatárolás, a szabályozás és a felszámolás vágyát hívták elő.

A pesti zsidónegyed sajátos jelentőségre tett szert a rá jellemző sajátos időbeliségnek és történetiségnek, illetve ezek antiszemita értelmezésének köszönhetően. A zsidóellenes topográfiák ezért rá voltak utalva az emlékezet aktusaira, a múlt azon eseményeinek felidézéseire, amelyek – legalábbis az antiszemita szemében – e helyek történelmi jelentőségét adták. A topográfiai „tudást” az emlékezet ismétlődő aktusai szintén segítettek megerősíteni.

Végezetül a zsidóellenes topográfiák az elkövetői emlékezetnek is részei lettek és hozzájárultak az antiszemita múltkonstrukciókhoz. Ezért az utólagos, elkövetői emlékezet elemzése ahhoz is hozzásegíthet bennünket, hogy jobban megértsük az üldöztetés alatti antiszemita észlelés térbeli logikáját és az antiszemitizmus későbbi újratermelődését.